

AKIL VE DUYGU İLİŞKİSİNDE BİR DENGE BULMA ÇABASI: EBÜ'L ALÂ EL- MAARRÎ DÜŞÜNCESİNDE AKLIN YERİ

TRIAL TO ESTABLISH A BALANCE BETWEEN THE RATIONAL AND SENSUAL: ABÜ
AL-'ALÂ' AL-MA'ARRÎ'S CONCEPT OF MIND

MEHMET KARAKUŞ

DOÇ. DR., KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

İSLAM FELSEFESİ ANABİLİM DALI

ASSISTANT PROFESSOR, UNIVERSITY OF KİLİS 7 ARALIK FACULTY OF THEOLOGY

DEPARTMENT OF ISLAMIC PHILOSOPHY

KİLİS, TÜRKİYE

mehmetkus@kilis.edu.tr

 <http://orcid.org/0000-0002-3628-9809>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1654902>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

10 Mart / March 2025

Kabul Tarihi / Accepted

23 Mayıs / May 2025

Yayın Tarihi / Published

Haziran / June 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season

Haziran / June

Atıf / Cite as: Karakuş, Mehmet, "Akıl ve Duygu İlişkisinde Bir Denge Bulma Çabası: Ebü'l Alâ el-Maarrî Düşüncesinde Aklın Yeri [Trial to Establish a Balance Between The Rational and Sensual: Abü al-'Alâ' al-Ma'arrî's Concept of Mind]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 12/1 (Haziran/June 2025): 27-47.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Lisans / License: Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) /Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyyatdersisi@kilis.edu.tr

AKIL VE DUYGU İLİŞKİSİNDE BİR DENGELİ BULMA ÇABASI: EBÜ'L ALÂ EL-MAARRÎ DÜŞÜNCESİNDE AKLIN YERİ

Öz

Abbasiler döneminin önde gelen şairlerinden biri olan Ebu'l-Alâ el-Maarri şiirleri aracılığıyla hayatı ve ölümü sorgulayarak anlam arayışında bulunmuş bir şair-filozoftur. Bu durum onu, bilgisinin genişliği ile felsefe ve inanç konularında söz söylemeye yönelmiş, kimi zaman da bu iki konuda isyanını ortaya koymuştur. Birçok konuda rasyonel, kapsayıcı, tutarlı ve objektif bakış açısıyla öne çıkan Maarri'nin akıl ve din ilişkisi problematiğinde görüşlerinin odak noktasında akla yaptığı vurgu ise dikkat çekicidir. İşte bu çalışmada, Maarri'nin, taklitten ve taassuptan uzak, hoşgörülü ve uyumlu bir yaşamın inşasında aklın statüsünü açıklığa kavuşturmak ve akıl gücünün onun hayatında nasıl yer edindiğini sorgulamak hedeflenmektedir. Zira bir şair olarak onun akla verdiği rol ve aklın sınırlarını çizmesi araştırmaya değer bir konudur. Hiç kuşkusuz Maarri, içinde yaşadığı çağda batıl inanç ve hurafelerden uzaklaşarak hakikate ulaştırarak yegâne vasita olarak akli görmüştür. Onun, akli kullanmaya teşvik edişinin arkasındaki temel sebep ise ahlaki çöküş içerisinde gördüğü toplumun geldiği durumun akla yeterince önem verilmeyişinden kaynaklandığını düşünmesidir. Zira hemen her çağda görülebileceği üzere o çağda da insanlar aklın yönlendirmesine kapalı bir şekilde sadece dine uyarak yaşadığını söyleyerek yanlış fikir ve davranışlar sergilemektedirler. Hâlbuki ona göre akıl, iyi ile kötünün, yararlı ile zararlının, doğru ile yanlışın ayırt edilmesini sağlayan ve uyulması gereken bir cevherdir. Bu nedenle de Maarri, akli ilk bilgi kaynağı olarak benimsemiş, gerçeklere ulaşma ve sorunları çözmeye açısından ona olan inancını daima korumuştur. Maarri, akli sadece dünyevi işlerde değil, dinin anlaşılması ve yaşanması konusunda da önemli bir merci olarak görmüştür. Ona göre akıl, insanı taklitten kurtaracak ve doğru bir imana ulaşmasını sağlayacak en değerli araçtır. Maarri, yaşadığı toplumun bilgisizliğinden ve insanların akla değer vermemesinden dolayı huzursuzdur. Ona göre insanların çoğu taklit yoluyla dinlerini yaşamaktadır ve bu durum dinin özünden uzaklaşmaya neden olmaktadır. Maarri, bu duruma karşı çıkarak insanları düşünmeye, sorgulamaya ve akıllarını kullanmaya teşvik etmiştir. Maarri'nin asıl başarısı ise akıl ve duygu gibi iki farklı sistemi dengeli bir şekilde birleştirmesidir. Akıl ile duyuların seçimleri arasında tercihte bulunmak çoğu zaman zor olabilir. Ancak duyular ve akıl arasında fark büyük olsa bile, aslında her biri diğerini tamamlar. Bu çalışmayı daha önceki çalışmalardan ayıran temel nokta da Maarri'nin akıl anlayışını yalnızca teorik düzeyde değil, akıl ile duygu arasındaki dengeyi de kapsayacak biçimde, şair-filozof kimliğiyle kendine has bir şekilde ele almasında yatmaktadır. Maarri, bir şair olarak olayları duyulara hitap eden akılcı bir tarzda ele almış, duygularını aklın denetimine açık tutmuş ve daima aklın verilerine güvenmiştir. Bu sebeple de görüşleri insancıl ve rasyoneldir. Hayatının çoğunda aklın verilerine dayanmış, hayal ve zandan uzak kalmış, akıldan başka bir şeye dayanmaması gerektiğini savunarak inzivaya çekilmiş bir halde kendisine bir dünya kurmuş ama ilim ve irfan peşinde koşan talebelerden ve âlimlerden asla uzak kalmamıştır. Bu anlamda onun inzivası daha ziyade entelektüel bir hedef taşımaktadır. Zira içinde yaşadığı dünyayı, akla karşı taklidin hâkim olduğu ve insan onuruna yaraşmayan davranışların çokça bulunduğu bir yer olarak görmektedir. Bu durumun düzeltilmesi için de insanları sert bir şekilde eleştirmek ve akla dönüşü yeniden sağlayarak entelektüel yaklaşımın hâkim olduğu bir dünyayı inşa etmek gerektiğine inanmaktadır. Bu sebeple insanların hoşuna gitmese de devamlı bir surette cesurca görüşlerini anlatmaya devam etmiş, dünyada olup bitenler karşısında her insanı harekete geçirecek eleştiriler yönelmiştir. Maarri'nin, akla değer vermesi toplum içerisindeki hayatın daha iyi yaşanabilir olması ve yanlış davranışlardan

uzaklaştırması gibi etik bir değer de taşımaktadır. Çünkü Maarî, şiirin sadece estetik bir araç değil, epistemolojik bilgi ve ahlak öğretimi için de bir araç olduğuna inanmış; özellikle de duygusal unsurları akılla bütünleştirmesi bakımından farklı ve daha bütüncül bir perspektif sunmuştur. Bu da Maarî'nin şiirlerinin farklı yönünü ortaya çıkarmıştır. O, şairlerin akıl ve ilhamı kullanarak topluma rehberlik edeceğine inanmış bir şair olarak kendisini, toplum hayatını düzene koymak noktasında bir uyarıcı olarak görmüştür. Şu halde Maarî'ye göre akıl, insanın doğru yolu bulması, ahlaki bir yaşam sürmesi ve dini doğru bir şekilde anlaması için vazgeçilmez bir araçtır. En öz ifadeyle, işlevselliği göz önüne alındığında ona göre akıl, bir rehber ve danışman ve hatta bir tür peygamberdir.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Şair-Filozof, Maarî, Akıl, Ahlak.

TRIAL TO ESTABLISH A BALANCE BETWEEN THE RATIONAL AND SENSUAL: ABÜ AL-'ALÂ' AL-MA'ARRÎ'S CONCEPT OF MIND

Abstract

One of the leading poets of the Abbasid period, Abü al-'Alâ' al-Ma'arrî, was a poet-philosopher who searched for meaning by questioning life and death through his poems. This situation led him to speak on the subjects of philosophy and faith due to the breadth of his knowledge, and sometimes he even expressed his rebellion in both areas. Maarri, who stands out with his rational, comprehensive, consistent and objective perspective on many subjects, is remarkable in his emphasis on reason as the focal point of his views on the problematic aspect of the relationship between reason and religion. This study aims to clarify the status of reason in the construction of a tolerant and harmonious life, far from imitation and bigotry, and to question how the power of reason found a place in his life. Because, as a poet, the role he gave to reason and the way he drew the boundaries of reason are a subject worth investigating. Undoubtedly, Maarri saw reason as the only means that would lead one away from superstitions and reach the truth in the era he lived in. The main cause behind his encouragement to use reason was that he thought that the state of the society he saw as morally declining was due to the lack of importance given to reason. As in almost every age, he observed that people lived solely by following religion—shutting themselves off from the guidance of reason—and thus displayed erroneous ideas and behaviors. However, according to him, reason is an essence that allows one to distinguish between good and bad, beneficial and detrimental, right and wrong, and that must be followed. For this reason, Maarri adopted reason as the first source of knowledge and always maintained his belief in it in terms of reaching the truth and solving problems. Maarri saw reason as a vital source not only in worldly affairs but also in understanding and living religion. According to him, reason is the most valuable tool that will save people from imitation and enable them to reach a true faith. Maarri is uneasy about the ignorance of the society he lives in and the fact that people do not value reason. According to him, most people live their religion through imitation, and this causes them to move away from the essence of religion. Maarri opposed this situation and encouraged people to think, question and use their minds. Maarri's true achievement was his balanced integration of two distinct systems—reason and emotion. It can often be difficult to choose between the rational and the emotional. However, although the difference between the two is great, each essentially complements the other. The main point that distinguishes this work from previous works is that Maarri addresses the understanding of reason not only at a theoretical level but also in a way that includes the balance between reason and emotion, in a way that is unique to him as a poet-philosopher. As a poet, Maarri addressed events in a rational manner that appealed to the senses, kept his emotions

open to the control of reason, and always trusted the insights of reason. For this reason, his views are humane and rational. He based most of his life on the insight of reason, stayed away from imagination and conjecture, and retreating into seclusion to build his own world while arguing that only reason should be relied upon; yet he always remained close to students and scholars in pursuit of knowledge and wisdom. In this sense, his seclusion had a more intellectual goal. Because he sees the world he lives in as a place where imitation prevails over reason and behaviors that do not befit human dignity take place. He believes that in order to correct this situation, one must deliver harsh criticism and, by restoring reason, construct a world governed by intellectual approach. For this reason, he has continued to express his views bravely, even if people do not like it, and has directed criticisms that will mobilize every thinking person against what is happening in the world. Maarri's appreciation of reason also carries an ethical value such as making life in society better and keeping away from wrong behaviors. Because Maarri believed that poetry is not only an aesthetic tool, but also a tool for teaching epistemological knowledge and morality; he offered a different and more holistic perspective, especially in terms of integrating emotional elements with reason. This has revealed the different aspect of Maarri's poems. As a poet who believed that poets should guide society using reason and inspiration, he saw himself as a monitor in terms of putting social life in order. According to Maarri, reason is an indispensable tool for a person to find the right path, to live a moral life and to understand religion correctly. In the most concise terms, when its functionality is taken into account, reason is, for him, a guide and counselor, and even a kind of prophet.

Keywords: Islamic Philosophy, Poet-Philosopher, Maarri, Reason, Morality.

GİRİŞ

Bu çalışma, akıl ve duygunun birbirini tamamlayan yönlerine odaklanan Maarri'nin düşüncelerinden hareketle, taklit karışıklığının ve sorgulamanın gerekliliğini vurgulamak suretiyle, İslam düşüncesinde akılcılığın ve eleştirel bakışın önemini gündemde tutacak yaklaşımı devam ettirme hedefi gütmektedir.

İnsanı diğer varlıklardan ayıran en belirgin özelliği, bir akıl varlığı olduğudur. Ancak insanın düşünmesini, bilmesini, davranışlarına belirli bir tutum kazandırmasını, iyiyi ve kötüyü, doğruyu ve yanlış biribirinden ayırmasını sağlayan bir yetinin adı olarak akıl, gerçekten tanımlanması zor olan kavramlardan biridir. Bu nedenle de çoğunlukla aklın tanımı, fonksiyonları üzerinden yapılmaktadır. Birçok tanıma yanında akıl; “*dini çerçeveye içinde hak ile batıl, güzel ile çirkini birbirinden ayırt eden ve bilginin esasını teşkil eden ilahî güç*”¹ olarak, ahlâkî, siyasî ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyonu haizdir.² Aynı zamanda muhakeme etme yeteneği ola-

¹ Ahmet Cevizci, *Paradigma: Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000), 13; Ayrıca akıl ile ilgili diğer alanlardaki tanımlar için bk. Cevizci, *Paradigma: Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 12-13.

² Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/238.

rak tanımlanan akıl, metodolojik olarak ve mantık çerçevesinde akıl yürütme ile de özdeşleştirilir.

İslam filozofları için de, akıl konusu nefis teorisinin en önemli, en zor ve de farklı görüşlerinin ortaya çıktığı konularından biri olmuştur. Buna rağmen genel hatlarıyla onlar akıl sebebiyle insanın evrende özgün bir yere sahip olduğu ve metafizik varlık alanına ulaştığı hususunda hemfikirdir. Buna göre akıl insanın bilgi edinme sürecinin zirvesini oluşturur. Tikel idrak güçlerinden farklı olarak felsefe ve bilimin konusu olan küllî bilgiye yani akledilirlere akıl aracılığıyla ulaşılır. Akıl insanı dünyadaki diğer bütün varlıklardan ayrı kılar ve onu nihâî yetkinliğe ve mutluluğa ulaştırır.³ Dolayısıyla aklın kullanılması ve akla değer verilmesi felsefe için vazgeçilmezdir. Kindî ve Fârâbî gibi düşünürlerce başlatılan evrensel akli merkezileştirme projesine⁴ Maarî de katılmış ve bu durum Maarî'yi diğer şairlerden ayıran en temel nokta olmuştur. Kısacası Maarî, akla merkezî önem vermiş ve her şeyi akli ile anlamaya çalışmıştır.

Ebü'l-Alâ el-Maarî (M.S. 973–1057), İslam kültür coğrafyasında bilim ve kültürün parlamaya başladığı bir dönemde yetişmiş, kendine has karakteristik yapısı ve hayata karşı kötümser yaklaşımıyla ün yapmış bir şair ve filozoftur. Herhangi bir ekole ya da mezhebe mensubiyeti söz konusu olmayan Maarî, düşüncelerini zamanının genel kabulüne aykırı olsa da kendi inandığı şekilde ortaya koymuş ve bu sebeple de farklı bir çizgide yer almıştır.

Tam adı Ahmed bin Abdullah bin Süleyman Ebü'l-Alâ et-Tenühî⁵ olup doğduğu şehir olan Maarretünnu'man'a⁶ nisbetle el-Maarî olarak tanı-

³ Atilla Arkan, "Psikoloji: Nefis ve Akıl". *İslâm Felsefesi - Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 593, 569-602

⁴ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 253.

⁵ Cemaleddin Ebu'l Hasan Ali b. Yûsuf el-Kiftî, *İnbâhur-Ruvât ala Enbahi'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabî/Beyrut: Müessesetü Kütüb es-Sekâfiyye, 1986), 1/82; Muhammed Emin Ferûh, *Mevsuatü Abakiretü İslâm* (Beyrut: Daru'l-Fikrî'l-Arabî, 1996), 1/125; Salâhuddin Halil Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, thk. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa (Beyrut: Dâr İhyau't-Turasi'l-Arabî, 2000), 7/62-63; Kemaleddin Ömer ibn Ahmed İbnü'l-Adim, "Kitabu'l-İnsaf ve't-Taharrî fi Defi'z-Zulmi ve't-Tecerrî an Ebi'l-Alâ el-Maarî", *Tarifu'l- Kudama bi Ebi'l-Ala el-Maarî*, işraf: Taha Hüseyin (Kahire: Daru'l-Kütüb el-Misriyye, 1944), 486-487.

⁶ Halep'in 70 km. güneyinde, üstünde birçok arkeolojik kalıntılar bulunan Zâviye dağlarının doğusunda, Halep'i Hama üzerinden Humus'a bağlayan tarihi yol üzerinde yer alır. Ma'arratun-Nu'man'a nispet edilmesi hakkında derler ki: Nu'man b. Beşir el-Ensari (ö. 65/684) hicri 1. yüz yılın ortalarında Humus valisi iken buradan geçti. Yanında evladından biri de vardı. Vefat etti ve oraya defnolundu. Nispet edilmesi sebebi budur. Ma'arra ismi ise Süryanicedir ve aslı "mağara"dır. bk. Işın Demirkent, "Maarretünnu'man", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/274; Abdullatif Nevzad, "Ebü'l-Alâ el-Maarî", *Sebilürreşad Dergisi* 3/185 (1330/1912), 38; İbnü'l-Adim, *Kitabu'l-İnsaf ve't-Taharrî*, 487; Halep ile Hama arasında bulunan bir kasabadır. H. 492 yılında Hristiyanların yönetimi altına giren Ma'arra, H. 529 senesinde İmâduddin Zengî tarafından geri alınmıştır. İbn Battûta'nın aktardığına göre suyu, zeytini ve inciriyle meşhurdur. bk. Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâu Abnai'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâr Sadır, 1990), 1/116; Muhammed Hilmi Tammâra, "Ebu'l-Âlâ el-Ma'arî", çev. Abdullatif Nevzâd, sad. Musa Yıldız - Nurettin Ceviz, *Nüşha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22

nır. 363/973 yılında doğmuş ve 449/1057 yılına kadar yaşamıştır.⁷ Maarî, şair, hakîm, filozof olarak üçüncü Abbasî dönemi şairlerinin sonuncusu olup, doğduğunda Maarra (Maarratunnu‘man), Halep Hamdanileri devletin hükmü altındadır ve o zamanki emiri de Sadu‘d-devle Ebu‘l-Meâli (ö. 381/991)’dir.⁸ Hayatının tamamı göz önüne alındığında Maarî’nin yaşadığı bölgeye Hamdânîler, Fâtîmîler ve Mirdâsîler olmak üzere üç emirlik hükmetmiştir. Böylesi bir dönem korku, endişe, ihtilaf ve siyasî çalkantının hükmü sürdüğü bir dönem olması hasebiyle böylesi bir ortam Maarî’nin görüşlerine de etki etmiştir.⁹ Dolayısıyla Maarî, ümmetin birliğinin parçalandığı ve küçük devletlere dönüştüğü, her birisinin kendi çıkarlarını güttüğü ve bölgesel teşkilatlanmaya gittiği, siyasî hayatın bozulduğu, ahlakî değerlerin çöktüğü ve ekonomik dengesizliğin bulunduğu bir zamanda yaşamıştır.¹⁰

Küçük yaşta kaybeden Maarî’nin gözlerini kaybedişi ile ilgili farklı görüşler varsa da genel kabule göre dört yaşında iken yakalandığı çiçek hastalığı sonucunda görme yetisini kaybetmiş olduğudur.¹¹ Gözleri görmemesine rağmen çok iyi satranç ve tavlâ oynadığı söylenen Maarî’nin, ciddi olsun şaka olsun (eğitici ve eğlendirici) her sanatı bildiği, hatta gözlerinin yokluğundan şikâyetçi olmadığı ve “başkalarının gördüklerinden dolayı yaptıkları şükürü, ben körlüğüm için yapıyorum” dediği rivayet edilir.¹²

Maarî’nin hayatındaki önemli dönüm noktalarından biri ise Bağdat’a yaptığı seyahattir.¹³ Bağdat onun zamanında ilim ve felsefe şehri, hidayet ve hikmet yurduudur.¹⁴ Her ne kadar Maarî gittiğinde Bağdat siyasi sebepler nedeniyle çalkantılı olsa da ilim meclisleri çok ve bilgi elde edilebilecek üstün bir konumdadır. İşte Bağdat’ın bu geniş ilmî şöhretinin getirdiği, ilim ve irfan cazibesi, Maarî’nin o büyük ve muhteşem şehri ziyaret etmek istemesine sebep olmuştur. Ancak ilim ve felsefe başta olmak üzere he-

(2006), 116.

⁷ Yakût el-Hamevî, *Mu‘cemu‘l-Udeba İrşadü‘l Erib ila Marifeti‘l Edib*, tah: İhsan Abbas (Beyrut: Daru‘l-Garbi‘l-İslamî, 1993), 1/295-296; Ömer Ferrûh, *Hakimu‘l-Maarre* (Beyrut: Matbaatü‘l Keşşaf, 1994), 8-10.

⁸ Corci Zeydan, *Tarihu Âdabi‘l-Lügati‘l-Arabiyye* (Kahire: Müessesetü Hindavi, 2013), 681; Nevzad, “Ebu‘l Ala el Maarî”, 6/188, 99.

⁹ Ali Kenciyan Henari, *Masadiru Sakafeti Ebi‘l Alâ el-Maarri* (Kahire: Daru‘l-Sakafiyeti li‘n-Neşr, 2001), 14; Ferûh, *Mevsuatu Abakiretü İslam*, 1/125.

¹⁰ Nûreddin Yûsuf Nûreddin, *eş-Şuarâu‘ş-Selâse Ebu‘t-Tayyib el-Mütenebbi-Ebü‘l Alâ el-Maarri-Eş-Şerif er-Radi* (Beyrut: Dâru‘l İnsaf, ts.), 118-119.

¹¹ İbnü‘l-Adîm, *Kitabu‘l-İnsaf ve‘t-Taharri*, 513; Corci Zeydan, *Tarihu Âdabi‘l-Lügati‘l-Arabiyye*, 682. Gözlerini yedi yaşında kaybettiği de kaynaklarda belirtilir. bk. Sıbtu İbnî‘l Cevzi, Şemsüddin Ebu‘l Muzaffer İbn Binti Ebi‘l Ferec b. el-Cevzi, “Mirâtü‘z-Zaman fî Tevârihi‘l Âyan”, *Tarifu‘l- Kudama bi Ebi‘l-Ala el-Maarri*, işraf: Taha Hüseyin (Kahire: Daru‘l-Kütüb el-Mısıriyye, 1944), 144.

¹² Ebu Mansur es-Saali, “Tetimmetü‘l-Yetim”, *Tarifu‘l- Kudama bi Ebi‘l-Ala el-Maarri*, işraf: Taha Hüseyin (Kahire: Daru‘l-Kütüb el-Mısıriyye, 1944), 4.

¹³ Aîşe Abdurrahman “Bintü‘ş-Şatî”, *Daru‘ş-Selam fî Hayati Ebi‘l-Alâ* (Bağdat: Vizaretü‘l-İrşad, 1964), 11.

¹⁴ Nevzad, “Ebü‘l-Alâ el-Maarri”, 9/191, 158.

men her alanda devletin kalbi olan Bağdat, fitnenin ve kargaşa gibi olumsuzlukların da hâkim olduğu bir şehir görünümündedir.¹⁵ Bunun farkında olan Maarî, içinde bulunduğu zor şartların üstesinden gelebilmek için sahip olduğu silahları kuşanarak Bağdat'a gitmiştir. Bu silahları; efsanevi bir zekâ, Arap ve İslâmî ilimlerde derin bir anlayış, yaratıcı bir edebî kabiliyettir. Ne var ki Maarî, bunları kullanarak kendi nefsi ve içinde bulunduğu kötü şartlarla savaşmak üzere gitmiş olduğu Bağdat'ta yaşadıkları karşısında yaralanmış birisi olarak oradan ayrılmıştır.¹⁶ Maarra'ya döndüğünde evine kapanmış ve dış dünyayla bağını kopararak kendisini de "Rehinü'l Mahbeseyn" (iki hapiste rehin-gözlerinin görmemesi ve evden dışarı çıkmaması) olarak isimlendirmiştir.¹⁷ Hatta *Lüzûmiyyât*'ta: "*Kendimi üç zindan içinde görüyorum. Başka kötü haberden sorma. Gözlerimi kaybetmem, evden çıkmamam, nefsimin pis bir bedende bulunması.*"¹⁸ sözleriyle bu hapislerin sayısının üç olduğunu ifade etmiştir. Bu inziva hayatında fikirlerini ve görüşlerini yazmakla meşgul olmuş, h. 449 yılında ölene kadar kendisine gelen insanlara görüşlerini ve fikirlerini anlatmaya devam etmiş, sorularına cevaplar vermiştir.

Maarî'nin hayatı boyunca verdiği mücadelenin odak noktasında akıl yer almaktadır. Zamanının sosyal ve kültürel yapısını iyi bilen Maarî'nin, toplumu eleştirmek ve erdemli bir topluma dönüştürmek için kaleme aldığı yazılarında dayandığı temel merci akıldır. Maarî, akla verdiği değer nedeniyle taklitçiliğe de her konuda karşıdır. Bu düşüncesi, özellikle hayatının ikinci kısmı kabul edilen uzlette daha da belirgin hale gelmiş ve onu görüşleriyle özgün biri kılmıştır. Bu özgünlüğünün arka planında da bilgi edinirken daha ziyade kendi bakış açısına itimat etmiş olması yatmaktadır. Aslında bu durum Maarî'nin bütün hayatı boyunca devam etmiş ve birkaç kişi dışında faydalandığı hocası bile olmamıştır.¹⁹

Maarî, dinde yahut ilimlerde, taklidi asla kabul etmemiş, her bir şeyi akıl ölçütü ile ölçmeyi öğrenmenin yöntemi olarak görmüştür. O, en önemli eseri olan *Lüzûmiyyât*'ta, insan aklını büyük bir kuvvet olarak görmüş; insanın aklını aciz bırakacak hiçbir şey görmemiştir.²⁰

¹⁵ Âişe Abdurrahman, *Ebü'l-Alâ el-Maarî* (Kahire: el-Müessesse el-Mısıriyye el-Âmme, 1965), 85.

¹⁶ Âişe Abdurrahman, *Daru's-Selam fî Hayati Ebi'l-Ala*, 25-29.

¹⁷ Âişe Abdurrahman, *Daru's-Selam fî Hayati Ebi'l-Ala*, 31; Corci Zeydan, *Tarihu Âdabi'l-Lügati'l-Arabiyye*, 682; İbnü'l-Adîm, bu uzletin bütün hayatına teşmil edilemeyeceğini söyleyerek, el-Maarî'nin sonraki dönemlerde öğrenci kabul edip onlara eğitim vermesinden ve halkın problemleriyle uğraşabilmesi için halkın içine girmesi gerektiğinden hareketle bu eve çekilmenin belli bir süre gerçekleştiğini kaydeder. bk. İbnü'l-Adîm, *el-İnsâf ve't-Taharrî*, 71.

¹⁸ Ebü'l-Alâ el-Maarî, *el-Lüzûmiyyât*, thk. Emin Abdulaziz Hancı (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, ts.), 1/188.

¹⁹ Taha Hüseyin, *Tecdid Zikra Ebi'l Alâ* (Kahire: Daru'l-Maarif, 1963), 225.

²⁰ Ebü'l-Alâ el-Maarî, *el-Lüzûmiyyât*, çev. Musa Cârullah Bigiyef, sad. ve haz. Nevzat H. Yanık-Ali Utku (İstanbul: Çizgi Kitabevi Yay. 2017), 332.

Maarri'nin görüşlerinin çoğu bugün dahi dikkate alınmayı hak edecek ölçüde kıymetlidir. Çünkü o, İslam dünyasında çözüm bekleyen ya da çözümsüzlük olarak sürüncemede bırakılan konularda çözüm yollarını teklif etmiş birisidir. Bu sorunların başında da İslam dünyasının içine düştüğü taklit hastalığı ile yanlış inançlara bel bağlamış olması gösterilebilir. Ona göre çözüm, akla verilecek önem ile hurafelerden arındırılmış, İslam'ın ilk geldiği zamandaki safiyetine dönüştürmektir ve aslında hiç de zor değildir. Bu yolda yapılması gerekenler ise akli ön plana alan anlayışı yerleştirecek yaklaşımın ortaya çıkarılması ve yaygınlaştırılarak toplumun her kesimine yayılmasıdır.

Maarri'nin akla verdiği değer bir göstergesi de mezhep taassubu ve taklidin ortaya çıkardığı zararları en güzel bir şekilde cevaplayan *Lüzûmiyyat* isimli eseridir. Toplumdaki ahlaki çöküşün bertaraf edilmesi için çaba harcayan ve ıslahatçı fikirleriyle tanınan Rızaeddin bin Fahreddin (1869-1936) bu eserin değerini anlayan ve tekrar gündeme taşıyanlardan biridir. Ona göre *Lüzûmiyyat*'ın beyitleri ruhlara hayat verir; riya, nifak, alçaklık, yaltaklanma, kibir ve gurur gibi kötü huylardan nefret ettirir. İyi ve kötü ahlakın hepsini hissi olarak gösterir. Bu nedenle gelecekte öğretmen ve eğitimci olacak kimseler bu kitabı rehber edinseler yeridir.²¹ Aynı şekilde hayatı boyunca taklitçiliğe karşı olup aklın rehber edinilmesi ve iyi ahlaklı nesiller yetiştirilmesi için mücadele eden Musa Cârullah (1875-1949) da övgüyle bahsettiği Maarri'nin bu eserinin yeterince tanınmamış olmasını eksiklik olarak görmüş ve bu denli kıymetli iken “neden bizim filozofun İslam âleminde eseri görünür olmamış? O kadar tadilata muhtaç olan dini hallerimiz filozofun eserleri sayesinde niçin biraz da olsa ıslah olmamış?” sorularını sorarak hayretini dile getirmiştir. Ama bu soruların cevabı onun zihninde zaten bulunmaktadır. Ona göre Maarri'nin asrı kelam muharebeleri asrı idi. O vakit kelam mezhepleri İslam ehlini bütün hayırlı işlerden alıkoymuş; Kur'anî öğrenimi, Nebvî öğrenimi baskı altına alan kelamî görüşler Filozofun öğretilerine, hikmetlerine de meydan vermemiştir.²²

Bu makale, “Rehinü'l Mahbeseyn” (iki hapishanenin mahkûmu) olarak kendini adlandıran, “şairlerin filozofu” ve “filozofların şairi” Ebû'l-Alâ el-Maarri'nin aklın ve ilhamın yol göstericiliğinde yazılmış şiirlerden oluşan *Lüzûmiyyât* adlı eserinden hareketle bir filozof-şairin duyguları ihmal etmeden akli nasıl ön plana çıkardığı ve akla verdiği önemi açıklığa kavuştur-

²¹ Rızaeddin bin Fahreddin. *Ebu'l-Alâ el-Maarri*, sad. ve haz. İbrahim Kunt - Hasan Harmancı (Konya: Çizgi Kitabevi Yay. 2014), 157.

²² Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, çev. Musa Cârullah Bigiyef, 274; ayrıca bk. Mehmet Karakuş, “Mûsâ Cârullah Bigiyef'in Ebül Ala el-Maarri'ye Olan İlgisinin Sebepleri”, *Birinci Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (USBK) Bildiri Kitabı*, ed. Mehmet Ali Yıldırım (Mersin: y.y., 2019), 1/374-381.

mayı amaçlamaktadır. Onun, akıl kavramına ne anlam yüklediği, akla karşı tutumunun ve akla olan inancının nasıl olduğu sorularına cevaplar aranacaktır.

1. EBÜ'L-ALÂ EL-MAARRÎ DÜŞÜNCESİNDE AKIL

İslâm felsefe tarihinde baktığımızda, akıl üzerine eser yazan ilk filozof, Kindî (ö.873) olmuştur. Şu var ki Kindî, “Risale fi'l-Akl” adını verdiği risalesinde genel anlamda bir akıl tanımı yapmamıştır. Kindî bu eserinde aklın mahiyeti ve fonksiyonu üzerinden açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre, insan nefsinin en temel fonksiyonu olan akıl ile tür ve türün üstündeki varlıklara ait bilgileri, yani duyu organlarına konu olmayan varlık alanlarının bilgisi elde edilir.²³ Kindî'den sonra bir sistem filozofu olan Fârâbî (ö.950) de akıl konusuna çok önem vermiştir. O, akla dair “Makale fi Meânî'l-Akl” isimli özel bir risale yazmış ve hem halkın, hem kelimcilerin, hem de filozofların görüşlerini merkeze alarak akli farklı yaklaşımlarla incelemiştir.²⁴

İslam düşünce geleneğinde akla merkezî bir konum vererek, insanın hakikate ulaşması ve ahlaki olgunluğa erişmesi açısından aklın yegâne rehber olduğunu savunan önemli bir düşünür de Ebü'l-Alâ el-Maarrî'dir. Maarrî'de akıl, insanın doğruyu yanlıştan ayırt etmesini, gerçek bilgiye ulaşmasını ve ahlaki bir hayat sürmesini sağlayan bir araçtır. Dolayısıyla Maarrî'nin insanlığa verilen en yüce yeteneği olduğuna inandığı akılla ilgili değerlendirmelerinde pratik bir gaye güttüğü söylenebilir.

Hayatı ve şiirleri incelendiğinde Maarrî'nin, aklın ve eleştirel düşüncenin ona kazandırdığı kimlik ve kişiliğiyle karşılaşılır. O, insanların körü körüne otoriteye itaat etmesini reddeder. Ahlaklı toplum yetiştirmede şairlere özel bir rol biçen Maarrî'ye göre şairler, akli ve ilhamı kullanarak topluma rehberlik edecek kişilerin başında gelmektedir. Çünkü Maarrî, şiirin sadece estetik bir araç değil, aynı zamanda bilgi ve ahlak öğretimi için de bir araç olduğuna inanmaktadır. Bu düşüncesinin sonucu olarak da “akıl” ile toplumun önünde yer alan şairleri peygamber konumuna çıkartmıştır. Ona göre akıl, peygamberler olmadan insanı doğruluğa götüren nebîdir.²⁵ Ancak hemen belirtilmesi gerekir ki buradaki benzetme akıl, bu kâinatı yaratanın varlığına delalet etmesini kavraması ve haber vermesi bakımından yeterli

²³ Kindî, “Risâle fi'l-Akl”, *Resâilu'l-Kindî el-Felsefiyye*, nşr. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde (Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî, 1369/1950), 1/353-358. çev. Mahmut Kaya, *Kindî Felsefî Risaleler* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002), 259-261. Ayrıca bk. Rıza Tefvîk Kalyoncu, “Fârâbî'nin Akıl Risalesinin Felsefi Analizi” *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)* 26 (2018), 61-78.

²⁴ Ebû Nasr Muhammed el-Fârâbî. *Risale fi'l Akl*, nşr. Maurice Bouyges (Beyrut: el-Matbaatu'l Katolikiyye, 1938), 37; Farabi, “Aklın Anlamları (Risale fi me'ânî'l-akl)”, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, çev. M. Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003), 127-137.

²⁵ Maarrî, *el-Lüzûmiyyât*, 2/435.

olması; peygamberlerin çektiklerini zihin planında çeken, hayatı anlamlandırmada hayatın sıkıntılarını yüklenen anlamındadır.²⁶ Bu ifade aklın insanları doğruya yönlendirmede potansiyel bir yeteneğine sahip olduğunu, peygamberler olmasa dahi ahlaki, siyasi ve estetik değerlere uygun davranabilmenin mümkün olduğunu anlatmaktadır. Ancak aklın her zaman yeterli olmadığı ve peygamberlerin rehberliğinin de önemli olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla Maarî’de akıl vahyin alternatifi değil anlamlandırıcı ve tamamlayıcıdır. Hatta peygamberin olmadığı durumda vahyin görevini üstlenebilecek bir araçtır. Onun bu görüşü, aklı özgür ve evrensel bir konuma yerleştiren bir anlayışı yansıtır. Ona göre akıl, ilahî bir vahiy getirmese de, ilahî hikmeti kavrayabilecek, doğruyla yanlış biribirinden ayırabilecek ve kişiyi ahlaken yükseltebilecek güce sahip bir kılavuz, vahyin gerçek anlamını kavramada yardımcı olacak bir rehberdir. Maarî’nin akla verdiği bu önem, bireyin özgürlüğü ve sorumluluğuna da işaret eder. Ona göre insan, aklını kullanarak kendi seçimlerini yapmalı ve doğru olanı yaptıktan sorumlu olmalıdır.

Maarî, sahip olamadığı görme yetisinin eksikliğinden; doğal olarak, görme yetisinin gerektirdiği işlere katılamamış; kendisi için en doğru şeyin ders ve inceden inceye tefekkür olduğuna karar vermiş, kendisini buna adanmıştır. Her konuyu aklın verileri ve yönlendirmeleri ile anlamaya çalışan Maarî’nin sahip olduğu akıl, çok az kimselere bahsedilen dengeli bir akıldır. Maarî’nin aklı ona, uzlete çekilmesini emretmiş; o da uzlete girmiş, aklı ondan züht kapısını açmasını istemiş; o da züht kapısından içeri girmiş, iki hapse bağlanmasını istemiş; hemen iki hapsi kabul etmiştir. Bütün bunlar; sessizlik, metanet, sabır içerisinde gerçekleşmiştir. Doğrusu bu hasletler, Allah’ın kendi sırlarından bağışlarda bulunduğu ve kendilerini seçtiği seçkinlere bağışlanan yetenekler arasındadır.²⁷

Maarî, insanların hakikate muhalif fikirlerini daima reddetmiş; akıl ile teyit olunmamış haberleri daima çürütmüştür. Dinlerine, ibadetlerine basiret nazarıyla nazar edip hilelerle çevrelenmiş diyaneti, ruhaniyeti tahkir etmiş; ihlâs, Allah korkusu ve vicdan esasına dayalı, akıl ve dirayetle kalpte doğmuş imanı tam bir ihtiramla takdis etmiştir.²⁸

Maarî, insana verilmiş nimetlerin en nefisi olarak aklı görmüş²⁹ ve “*akıl yolunu seçiniz; aklın karakteriyle hidayete ermiş olursunuz*”³⁰ demek suretiyle doğru yola ulaştırmanın akıl olduğunu vurgulamıştır. Maarî, aklı Allah’ın

²⁶ Ahmet Teymur Paşa, *Ebü’l-Alâ el-Maarî* (Kahire: Matbaatü Lecneti’t-Telif ve’n-Neşr, 1940), 159.

²⁷ Osman Düzgün, “Arap Şiirinin Önde Gelen İki Şairi; el-Maarî ve el-Mutenebbî’nin Mukâyesesi”, *Nüsha*, 12/35 (2012), 138-142.

²⁸ Ebu’l-Alâ el-Ma’arî, *el-Lüzûmiyyât*, çev. Musa Cârullah Bigiyef, 314.

²⁹ Maarî, *el-Lüzûmiyyât*, 1/142.

³⁰ Maarî, *el-Lüzûmiyyât*, 1/200.

bir nuru olarak görmüştür. O, “*Hüdâ'nın nuru olan akı ihmal etmeyiniz. Zira Hüdâ her bir insana akıldan bir nur vermiştir*”³¹ sözleriyle akı, Allah'ın insanların yollarını aydınlatacak bir vasıta olarak verdiğini ifade etmiştir. Akıl mecliste hazır olan müşirlerin en hayırlısıdır.³² Bu nedenle başvurulacak merci olup, akı kullanılmaması durumunda ilmin de elde edilemeyeceği ve dolayısıyla dünyayı mamur edemeyeceğimizi; “*akıl, terk olunmuş menziller gibi, harap ve yok olmuş; cehalet, meskûn haneler gibi mamur ve bayındır kılınmıştır*”³³ sözleriyle dile getirmiştir.

Maarrî'ye göre akla uyan şaşırmaz. O halde akı kullanmak gerekir. Dolayısıyla Maarri, taklitle dayalı ve rivayet edilen haberlere kulak asmaz.³⁴ O, “*Ey genç, eğer akla önem verirsen mutlaka ona sor. Zira her akıl nebîdir. Akıl, ibadet için yöntem açıklar, öyleyse onun yoluna uy*”³⁵ derken akı, nebî ve karar vericisi konumunda gördüğünü ifade etmektedir. Ancak burada aklın nebi oluşu peygamber yerinde olması anlamında değildir. Aklın, bu kâinatı yaratanın varlığına delalet etmesini kavraması ve haber vermesi bakımından yeterli olması anlamındadır. Kulun yaratıcısını bilmemesi, akı gözlemleyip, haber verdiği müddetçe özür olamaz. Bu konu kelam ilminde tartışılmakta olup, çoğunluk bu konuda Allah'ı bilmek için aklın yeterli olduğunu kabul etmektedir.³⁶

Maarrî, içinde yaşadığı toplumun bilgisizliğinden ve bu tür insanların vurdumduymazlığından şikâyet ederken; akıllı insanların hem azlığından hem de toplum içerisinde garip karşılanmalarından rahatsızlığını “*Toprağımızda cahiller çoğalmıştır. İşini sağlam yapan akıllılar ise aramızda garip*”³⁷ “*Akıldan mahrum bırakılanlar gıpta edilecek şekilde mutluyken akıl ile rızıklandırılanlar kederler içindedir*”³⁸ “*Musibetler, toplumun akıllı kişilerine gelir. Olgunluğu (iyiliği) emrederler fakat onlara itaat edilmez*”³⁹ sözleriyle dile getirmektedir.

Maarrî'ye göre akla değer verilmemesinin nedeni, insanın kötülüğe meyilli olan tabiatıdır. Doğrusu insana doğru yolu gösteren akı ile arzularının peşinde koşturan tabiatı çatışma halindedir. Bu çatışmanın galibi de kişinin ahlaki yapısını açığa çıkarmaktadır ki, akıl galip geldiğinde onu sağduyulu bir insan-ı kâmil yaparken, tabiatı galip geldiğinde de arzularının pe-

³¹ Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, 1/200.

³² Ebu'l-Alâ el-Ma'arri, *el-Lüzûmiyyât*, çev. Musa Cârullah Bigiyef, 364.

³³ Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, 1/233.

³⁴ Ömer Ferrûh, *Ebü'l-Alâ el-Maarrî-eş-Şairu'l-Hakim* (Beyrut: Menşurat Dareş-Şark el-Cedid, 1960), 88.

³⁵ Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, 2/435.

³⁶ Ahmet Teymur Paşa, *Ebü'l-Alâ el-Maarrî*, 159.

³⁷ Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, 1/147.

³⁸ Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, 2/302.

³⁹ Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, 2/88.

şinde koşan bir zavallı olmaktadır. *Lüzûmiyyât*'ta bu durumu özetlediği birkaç beyit şöyledir:

“Akıl, doğru yolu gösterdiğinde, tabiatları insanları yoldan çıkarır.”⁴⁰

“Aklım beni birçok şeyden alıyordu, fakat tabiatım, içgüdüsiyle beni o şeylere sevk eder.”⁴¹

“Akıl, nefsin faydası için çalışır ancak tabiat afetleri celbeder.”⁴²

“Sağduyu nefse takvayı emretti. İşte bu akıllı olandan bir emirdir ama itaat edilmedi.”⁴³

“Bizim bir tabiatımız var. Akıl da ona emrediyor. Ancak aklın emrettiği güzel şeyleri tabiatlarımız istemiyor.”⁴⁴

“Aklımızın zayıflığıyla rahatsız olduğumuzdan nefislerimiz küçük şeylerin peşine düşmüş.”⁴⁵

Bu beyitlere bakıldığında Maarri'nin, insan tabiatının değiştirilmesinin zor olduğunun farkında olduğu görülür. Zaten onun istediği de bu tabiatın değiştirilmesi değil, aklın emrine verilmesidir. O, insan tabiatının değişmezliğini “Kargayı beyazlatmaya çalışana ancak zahmeti erişir”⁴⁶ sözleriyle ifade etmiştir.

Maarri'ye göre insanı kemale eriştirecek en önemli vasıta bir taraftan akıl olarak görülürken diğer taraftan akıl her şeyi kendi başına çözemez. Aklın aydınlanarak hakikati bulabilmesi için Allah'tan bir nura ihtiyaç olduğunu, “Melik'in (Allah) nurunu söndürmeyiniz. Zira O, her bir akıllı nurla donatmıştır”⁴⁷ ve “Akıl, lambasını bıraktın, onunla doğru yolu bulmadın. Oysaki Allah sana akıl nurundan bir parça vermişti”⁴⁸ ifadeleriyle dile getirirken Gazzâlî'yi şüpheden kurtaran ve birçok bilginin anahtarı olarak gördüğü Allah'ın kalbine attığı nurunu da hatıra getirmektedir.⁴⁹ Allah'ın lütfu ve feyzi olmadan akıl tek başına kemal derecelerini kazanamadığından hayatta her gerekli olan şeyi bilemez. Onun elinden tutarak hayatta zorunlu olan ne varsa hepsini öğretecek bir yol göstericiye ihtiyacı vardır. Akıl ne kadar büyürse büyüsün, ne kadar aydınlanırsa aydınlansın ne sahibini ne de başkasını hidayete ulaştırma noktasında yeterli olmaz.⁵⁰ Maarri, aklın din nazarında konumunu belirleyen ölçütünü, “Şeriatın, kurallarını an-

⁴⁰ Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, 1/113.

⁴¹ Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, 1/113.

⁴² Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, 1/123.

⁴³ Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, 2/98.

⁴⁴ Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, 2/353.

⁴⁵ Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, 1/267.

⁴⁶ Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, 1/86.

⁴⁷ Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, 1/200.

⁴⁸ Maarri, *el-Lüzûmiyyât*, 2/30.

⁴⁹ Gazzali, *el-Munkızu min ad-Dalâl*, çev. Hilmi Güngör (Ankara: Maarif Basımevi, 1960), 17-21.

⁵⁰ İsmail Hakkı İzmirli, *İslam Felsefesi Tarihi*, Haz. ve Sad. Refik Ergin (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012), 41-42.

layamadığı için hatalı görüp düzeltmek için aklını kullanan kişi şüphesiz yalancı söylemiştir.”⁵¹ Beyitlerinde ortaya konmuştur. Dolayısıyla ona göre doğru haberler sadece akıldan gelmez, dinin verdiği haberler de doğrudur. Ancak eğer akıl sağlıklı değilse anlamaya çalıştığı haberler de sağlıklı olmayacaktır. Sağlıklı düşünemeyen aklın anlayamadığı bilgiler dolayısıyla da insanın, doğada adalet ve akılcılık aramasının neticesi olarak bazen inkâra kadar gittiği dahi görülür.

Maarrî’de akıl, entelektüel bir etkinliktir ve çoğunlukla aklın tanımını fonksiyonları üzerinden yapılır. Kısacası ona göre;

a- Akıl bir cevherdir ve insana verilen en değerli sermayedir:

“Gençliğinin ilkbaharında önemsiz olup tanınmazken, akli erdikten sonra efendi olur.”⁵²

“Eğer, bol mal elde edemezsen, Akıl bolluğunu iste, O, bol maldan daha iyidir.”⁵³

b- Akıl, yargıda bulunarak kıyasın öznesi olmakta, doğruyu ve yanlış, iyiyi ve kötüyü bilerek yanlış inançlardan korumakta ve hidayet yoluna yönelmektedir:

“Aklın yolunu tutunuz. Ancak onun yol göstermesiyle doğru yolu bulursunuz. Her şeyin hakîmi olan (Allah)’tan başkasından istemeyiniz.”⁵⁴

“Eğer hidayet istersen aklına sor, dilini de mecaz söz söylemekten koru.”⁵⁵

“Sen aklını kullanırsan evin, geceleyin, aklınla aydınlanmaya devam eder.”⁵⁶

“Eğer insan aklını kullansa, Huda’ya râm olur. Uykusunda bile şaşkınlığa düşmez.”⁵⁷

c- Akıl, danışılacak rehberdir:

“Akla danış, başkasıyla uğraşmayı bırak. Akıl, mecliste bulunan en hayırlı danışmandır.”⁵⁸

“İnsanlar çok kalabalık bir orduyla kurtarıcı bir imamın (Mehdi) çıkmasını umuyorlar ancak zanları yalandır. Sabah-aşam (her zaman) danışılacak akıldan başka imam yoktur.

İnsanlar, dilsiz bir şekilde duran topluluğa karşı bir imamın çıkıp konuşmasını umarlar. Bu yanlış bir düşüncedir. İnsanın sabah ve akşam (her za-

⁵¹ Maarri, el-Lüzûmiyyât, 2/359.

⁵² Maarri, el-Lüzûmiyyât, 1/230.

⁵³ Maarri, el-Lüzûmiyyât, 1/378.

⁵⁴ Maarri, el-Lüzûmiyyât, 1/200.

⁵⁵ Maarri, el-Lüzûmiyyât, 2/6.

⁵⁶ Maarri, el-Lüzûmiyyât, 2/35.

⁵⁷ Maarri, el-Lüzûmiyyât, 2/367.

⁵⁸ Maarri, el-Lüzûmiyyât, 1/275.

man) rehberi akıldan başkası değildir. Eğer ona uyarsan yolculukta ve ikamette sana rahmet getirir.”⁵⁹

d- Akıl, doğru kullanıldığında kişiyi iyilik ve güzelliklere ulaştırırken, yanlış kullanıldığında kötülük ve zarara sürükleyebilir. Bu nedenle aklın verilerine güvenilmelidir:

“Nasihati kabul etmemek ve dünyanın güzelliklerini ummak aklın azlığındandır.”⁶⁰

“Ey aklının varlığıyla gururlanan kişi seni takvayla davet eden olursa hemen kabul et. Sana verilen şeylerin en nefisi akıldır. Bir gün onu kaybedersen düşük kimselerden olursun.”⁶¹

Maarî’ye göre dereceli bir var oluşa sahip olan akıl nedeniyle eleştirilmesi gereken şey asla akıl olmayıp, akli kıt olanlardır:

“Akıl, eğer zayıf olursa, bu dünyayla birlikte, onu yoldan çıkaran kötü âşık gibi olur. Eğer güçlü olursa, güzelliklere erıştiren ve yoldan çıkmayan özgür bir kuvvet olur.”⁶²

e- Akıl, ahlakı güzelleştirir:

“Akıl, sahibinin ahlakının güzelleştirmeye çalıştı fakat insanlar bunu kabul etmedi.”⁶³

“Sana akıl yeter, Onun gösterdiği güzel şeyleri yap. O, kişinin sahip olacağı malın özüdür.”⁶⁴

“Aklıselim salih olmayı ne kadar emrettiyse de hıyanet ve günahattan başkasını yapmadılar.”⁶⁵

Maarî her şeyden daha fazla akla güvenmekte ve her konuda ilk önce onun yön göstermesine başvurmaktadır. Aklın verileri onun için şaşmaz ölçütlerdir. Ona göre akıl, fikri donukluktan ve taklitten kurtaracak en değerli araçtır. Akıl sadece dünya işlerinde kişiyi iyiye ve doğruya yönlendiren değil, dinin anlaşılması ve sağlıklı bir şekilde yaşanması bakımından da danışılacak en önemli mercidir.

Maarî, doğruyu yanlıştan ayırmayan ve haberlerle nakledilen bilgileri, herhangi bir süzgeçten geçirmeden duydukları gibi kabul eden kişilere sert eleştiri yöneltir. Aklın esas alınması noktasında ısrarcı olan Maarî, dinin aslından olmayan, ancak adet olması nedeniyle de sürekli taklit edilen bazı uygulamaların dinin yaşanması önündeki en büyük engeller olduğunu vurgular.

⁵⁹ Maarî, *el-Lüzûmiyyât*, 1/55.

⁶⁰ Maarî, *el-Lüzûmiyyât*, 1/98.

⁶¹ Maarî, *el-Lüzûmiyyât*, 1/142.

⁶² Maarî, *el-Lüzûmiyyât*, 2/434.

⁶³ Maarî, *el-Lüzûmiyyât*, 1/86.

⁶⁴ Maarî, *el-Lüzûmiyyât*, 1/402.

⁶⁵ Maarî, *el-Lüzûmiyyât*, 2/130.

İman etmek bir tasdik ve teslimiyet iken aklın kullanılmaması durumunda kişi imanına da zarar verebilir. Farkında olmadan en büyük günah olan şirk koşma vb. yanlışlara kolaylıkla düşebilir. Dolayısıyla sağlam ve sarsılmaz bir iman için aklın devrede olması bir zorunluluktur. Bu bilince sahip olarak, toplumu doğru yola ulaştırmak noktasında kendini görevli sayan Maarî, “İnsan, Allah’a iman ettiğinde akıllı olsun, imanına küfrü karıştırmasın”⁶⁶ sözlerinde sağlam bir imana sahip olmak için aklın varlığına duyulan ihtiyacı vurgulamış ve toplumu uyarma görevi gereği bir şair olarak üzerine düşen sorumluluk görevini yerine getirmiştir. Çünkü o, toplumların ahlaki eğitiminin duyarlı şairlerde olduğu görüşündedir.

Din karşısında iki tür insanın bulunduğunu ifade eden Maarî’ye göre bir kısım insanlar; samimi, gösteriştan uzak ancak akıllarını kullanmayan kimselerdir. Diğer bir kısmı ise akıllı, gösteriş için dindarlık yapan, samimiyetten uzak düzenbaz kişilerdir. Bunlardan ilk kısımda olanlar kuru taklitçiler olup hayvanlar gibi görülürken, ikinci kısımda olanlar aklını kullanmakla temayüz ettiğinden dini de kendisi için kullanan tipler olmaktadır. Bu, Maarî’nin yaşadığı dönemdeki insanların genel olarak bir resmidir. Maarî’nin derdi ise hem aklını kullanan hem de dinin yoluna uyan samimi insanların çoğalmasındır. Ona göre fetanet sahipleri, sanki bir toplumun peygamberleri gibi büyüklük taslarlar ancak onlar hilekârdırlar, öncekilere gelince onlar da ahmaktırlar. Kısacası dindar olarak geçinenlerde akıl olmadığını (akıllarını kullanmadıklarını), akıllı olanların da düzenbaz olduklarını vurgulamaktadır. O, dikkat çeken bu görüşleri *Lüzûmiyyât*’ta şöyle dile getirilmiştir:

*“Riyası olmayan, ibadet ehli dindarları araştırdım. Delil getirerek muhakeme eden akılları ve yol gösterenleri olmayan hayvanlarla karşılaştım. Zekâ ve fetanet sahibi olanlar sanki bulundukları toplumun peygamberiymiş gibi gurur içindeler. Ancak bunlar hilekârlar, evvelkiler ise ahmaklardır. Eğer takvalı (muttaki) olmak; ahmak olmak ve bir şey anlamamaksa zelil (aşağılık-hakir) eşekler en takvalı olanlardır.”*⁶⁷

Maarî’ye göre insanlar; “Kendilerinden önce geçen babaları gibi yaşadılar. Taklit üzere buldukları dinlerini, o şekilde miras bıraktılar.”⁶⁸ Maarî’nin bu sözleri, insanları düşünmeye ve sorgulamaya teşvik eden bir eleştiri olarak yorumlanabilir. Ancak Maarî, insanların çoğunun sorgulamadan ve eleştirel düşünmeden, atalarının izinden gitmeyi tercih ettiğini ve bu durumun din gibi önemli konularda da geçerli olduğunu ifade eden bir durum

⁶⁶ Maarî, *el-Lüzûmiyyât*, 1/348.

⁶⁷ Maarî, *el-Lüzûmiyyât*, 1/42.

⁶⁸ Maarî, *el-Lüzûmiyyât*, 1/235.

tespiti yapmaktadır. Maarri'nin bu yaklaşımı, tarih boyunca dini inanç ve değerleri kuşaktan kuşağa taklit yoluyla aktaran birçok toplumda gözlemlenen bir olguyu da yansıtır. Bu durum, **akılcı ve eleştirel** bakış açısına sahip olan Maarri'ye göre eleştirilmesi gereken bir konudur. Çünkü o, insanların inanç ve değerleri de dâhil her konuyu sorgulamalarını ve özgür düşünceli kişiler olmalarını ister.

Maarri, yaşadığı toplum ve özellikle de diğer din müntesipleri için, dinin sadece şekli bazı uygulamalar ve bilgisizce taklit edilen geleneksel bir duygu durumu olduğunu görünce bunların yanlışlığını şöyle ifade eder. *“Ey akıl sen doğru söyledin, aptallar ise uzak dursun. Sözlerini (Tevrat'ın) iftira ve tevillerle uyarladılar. Yahudi bilgini sohbetinde bulunanlara yenilik getiren ve haberlerinin faydası çok olsa da yalan uyduran değildir.”*⁶⁹ Maarri'nin burada asıl dikkat çekmek istediği husus dinin yanlışlığı değil, dinin uygulamasındaki bazı yanlışlıklardır. O, bu durumu: *“Akıl, hayret eder (şaşıır). Zira şeriatların (dinlerin) tamamı kıyas edenlerin kıyas etmediği (ölçmediği-karşılaştırmadığı) taklit edilen şeylerdir”*⁷⁰ şeklinde ifade eder. İnsanların düşüncelerini, soruşturmalarını kısacası akıllarını kullanmalarını ister.

Akıl hem doğru bir din anlayışının yerleşmesinde hem de yanlış inançlara karşı imanı savunmada önemli bir konumdadır. Örnek olarak tenasüh (reenkarnasyon) konusu verilebilir. Bazı dinler bunun gerçekleşeceğini söylerken konuyu akla arz eden Maarri: *“Bedendeki ruhun, başkasına nakledilerek güzel ahlak sahibi olacağını söylüyorlar. Sana verilen akıl, haber verilen sapıklıkları teyit etmedikçe sakın kabul etme.”*⁷¹ sözleriyle akla uygun olmadığını gerekçesiyle reddetmektedir. Maarri, akli kendisine rehber edindiğini şöyle söyler: *“Hayra çağıranlara gücüm yettiği kadar tabi olacağım. Yoksa onlardan ayrılıp gideceğim. Benim aklımdan başka uyacağım imam yoktur.”*⁷² Ancak o, insanları gözlemler ve onların durumunun böyle olmadığını ise şöyle özetler: *Her işin taklittir. Buna da razı olmuşsun. Hatta Rabbim Bir, Tek'tir sözünde bile. O'nun (Allah) eşsiz sanatları hakkında tefekkürle emrolunduk. Onun hakkında tefekkür eden topluluk da yoldan sapmıştır.*⁷³

Farklı inançlardan bazı uygulamaları aklına daha doğru geldiği düşüncesiyle kabul eder. *“Hintlilerin ölüleri yakmaları hoşuma gider, bu uzun sıkıntılardan insanı kurtarır. Onu yakarlarsa, gizledikleri yerden alıp götürecek sırtlandan korkmazlar. Ateş bizim ölümlerin kâfurundan, kötü kokuları gidermede daha temizdir.”*⁷⁴ Ancak bunun sebebini de anlamaya çalışır. *“Hint-*

⁶⁹ Maarri, *el-Lüzümiyyât*, 2/203.

⁷⁰ Maarri, *el-Lüzümiyyât*, 2/28.

⁷¹ Maarri, *el-Lüzümiyyât*, 2/177.

⁷² Maarri, *el-Lüzümiyyât*, 2/219.

⁷³ Maarri, *el-Lüzümiyyât*, 1/238.

⁷⁴ Maarri, *el-Lüzümiyyât*, 1/221.

*li, kendini ateşte yaktığında, toprakta ne eti ne kemiği kalır. Acaba o, nekir ve münkirden mi korkuyor yoksa kendisi için düzenlenmemiş kabrin sıkıştırmasından mı?*⁷⁵

Maarrî, dinin bize bilgiler verdiğini kabul eder ancak bu bilgilerin aklın onayından geçirilmesini ister. Çünkü onun yanında akıl, dinin de anlaşılmasını sağlayan güçlü bir bilgi aracıdır. Ancak Maarrî, Allah'ın bilgisini insanın bilgisiyle kıyaslamayı düşünecek kadar akılsız değildir. Buradaki hedefi zaman içerisinde farklı açıklamalarla dinden uzaklaşmış bazı uygulamaların, görüşlerin ve mezheplerin dinin yerini almasıdır. Maarrî'ye göre bu durumdaki din, Ay'ın insanı aydınlattığı mesabede ise aklın aydınlatması Güneş mesabesindedir. Maarrî'nin: *"Dindarlık sebebiyle bize gizli kalan sırlar, ancak akıllı olanların yanında açığa çıkmıştır. Bugün Güneş'in aydınlığında görmediğin işlerini Ay'lı gecede nasıl göreceksin"*⁷⁶ demesi de bu nedenledir.

Taklit söz konusu edildiğinde karşısına konulacak kavram akıldır. Çünkü taklidi ortadan kaldıran şey akıl ve aklın kullanılmasıdır. Dinin anlaşılması ve hayata geçirilmesinde bile ona göre sadece mezheplerin yoluna uymak akli devre dışı bırakmakla eşdeğerdir. *"Onu sebepsiz yere terk edip, Şâfiî ve Mâlikî'ye tabi olduğumda aklım kızgın bir şekilde nefret eder."*⁷⁷ Maarrî düşüncesinde sık sık taklit edilen din ile aklın çatışmasından söz edildiği görülür. Her ne kadar Kur'an yaratıklar hakkında düşünmeyi emretse de; Maarrî'nin eğer akıl varsa dine yer olmadığı düşüncesinde olduğu belirtilir. Ancak durum tam olarak böyle olmayıp, kastedilen şeyin din adamları denilen sınıfın daha ziyade kendi istekleri doğrultusunda dini yorumlamalardaki akıl dışı çelişkiler ve tutarsızlıklardır. İşte bu tutarsızlıklardan birisini Maarrî şöyle anlatır: *"Şaşılacak şeydir, insanlar arasında Mesih'e, Allah'ın baba olarak nispet edilmesi. Hristiyanlar onu Yahudilere teslim ettiler ve onu astıklarını itiraf ettiler. Sağduyulu akıl sahipleri çocuklarının dövülmesinden bile kaygı duyarken, İsa hakkında söyledikleri doğru ise, babası neredeydi? Çocuğunu düşmanlarına nasıl bırakır? Yoksa onlar, onu yendiklerini mi zann ediyorlar. Din sahiplerine sorsan, düzenlediklerini kıyas ile değiştiriyorlar. Akla boyun eğmiyorlar, ancak süslü batıl şeylerle onu yalanlıyorlar."*⁷⁸ Şimdi bu ifadelerine bakılarak Maarrî'nin din karşıtı olduğu söylenebilir mi? Akla sığmayan fakat din adına ortaya atılan bu tür yanlışlıklara sessiz mi kalmalıdır? Yanlışlıklar karşısında susmak hangi vicdana sığar? Dahası Maarrî gibi, insanları uyuracak bilge kişiler olmasaydı toplumların halleri nasıl olur-

⁷⁵ Maarrî, *el-Lüzûmiyyât*, 2/263.

⁷⁶ Maarrî, *el-Lüzûmiyyât*, 2/15.

⁷⁷ Maarrî, *el-Lüzûmiyyât*, 2/155.

⁷⁸ Maarrî, *el-Lüzûmiyyât*, 2/419.

du? Bu sorulara bakarak Maarî'nin hakkını teslim etmek gerekir. O, doğru bildiği hakikatleri birilerinin hoşuna gitmese dahi korkusuzca söyleme cesareti göstermiş ender kişilerden birisidir.

SONUÇ

Ebu'l-Alâ el-Maarî'nin yaşadığı dönem siyaseten zayıf, sosyal şartlar yönüyle kötü olsa da fikrî ve kültürel hayat bakımından zengin, bilim ve sanat açısından parlak bir dönem olan Abbasîler dönemidir. Bu dönemde şiiirler sadece duyuusal bir yapı ile sınırlı kalmamış aynı zamanda anlam boyutunu da kapsamış ve birçok felsefî ve entelektüel soruyu da gündeme getirmiştir. Bu dönemin en önde gelen şairlerinden biri olan Ebu'l-Alâ el-Maarî de şiiirleri aracılığıyla hayat ve ölümü sorgulayarak anlam arayışında bulunmuştur. Bu durum onu, bilgisinin genişliği ile felsefe ve inanç konularında söz söylemeye yöneltmiş, kimi zaman da bunlara karşı isyanını ortaya koymuştur.

Bu çalışmada Maarî düşüncesinde aklın statüsünü açıklığa kavuşturmak ve akıl gücünün onun hayatında nasıl yer edindiğini sorgulamak hedeflenmiştir. Zira onun akla verdiği rol, düşüncesinin açığa çıkması ve aklın sınırlarını çizmesi açısından son derece önemlidir. İçinde yaşadığımız çağda dahi akla yeterince yer verilmediğinden hareketle, böylesi problematik bir konunun gündeme taşınması da bu çalışmanın önemini arttırmaktadır.

Maarî, yazdıklarıyla hem din hem de felsefede üzerinde çalışmayı hak edecek bir şair filozoftur. Ve bir şair olarak duygularına ilaveten akla önem vermesi de onu ayrıcalıklı kılmıştır. Yaşadığı çağda akla gereken değerin verilmendiğini düşünen Maarî, hayatı boyunca taklitçiliğe karşı çıkmış ve özgün düşünceye önem vermiştir. Her ne kadar kimileri akla verdiği aşırı değer dolayısıyla onun yolunu şaşıran birisi olduğunu düşünse de o, akla gerçek anlamda güvenmiş, her şeyi akıl süzgecinden geçirmeyi ilke edinmiş, aklın yol göstericiliğini kabul etmiş ve batıl inanç ve hurafelerle mücadele etmenin yegâne aracı olarak akli görmüştür.

Akla önem verilmesi, aklın insan hayatına yön vermesi ve insanın yanlış yaptığında doğru yolu göstermesi nedeniyledir. Bu sebeple de Maarî, yaşadığı çağda insanların akla önem vermemesini eleştirmiştir. Kendisi aklın propagandasını yapıp hislerine uygun yaşamış biri de değildir. Bütün hayatı boyunca aklın verilerine uygun yaşamaya çalışmış örnek bir kişidir. Hislerin ve duyguların tercümanı olan şiiirin dilini kullanarak akla yöneltmesi ve bu noktada ısrarcı olması da bunun göstergesidir.

Özetle söylemek gerekirse Maarî, akıl ve duyguyu dengeleyerek şiiirlerinde rasyonel bir yaklaşım sergilemiştir. Yaşadığı toplumun taklide dayalı ve insan onuruna aykırı davranışlar sergilediğini düşündüğü için inzivaya

çekilmiş, ancak bu inziva entelektüel bir amaç taşımıştır. İnsanları eleştirerek akla dönüşü savunmuş ve şiiri sadece estetik bir araç olarak değil, aynı zamanda ahlaki bir rehber olarak görmüştür. Toplumu düzeltmek için şairlerin akıl ve ilhamı kullanması gerektiğine inanmış, iyiyi ve kötüyü ayırt etmek için aklın yeterli olduğunu savunmuştur. O, aklın rehberliğinde toplumu uyarı görevini asla terk etmemiş ve içinde yaşadığı toplumu özellikle ahlaki yöndeki eksiklikleri ve aşırılıkları yönüyle başarıyla eleştirmiştir. Aklın gösterdiği yolda yürüyerek hem kendine hem de topluma rehberlik edecek yaklaşımlarla öne çıkmıştır. İşte böylesi bir durum, kendine özgü bir yol çizen bu gözleri kapalı ama görüşleri açık şair ve filozofu tekrar gündeme getirmenin nedeni olmuştur. Her ne kadar Maarî'nin şiirleri ve düşünceleri üzerine pek çok çalışma yapılmış olsa da onun görüşlerinin yol göstericiliğine duyulan ihtiyaç nedeniyle hakkında daha fazla çalışmalar yapılması önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman, Aîşe “Bintü’ş-Şatî”. *Daru’s-Selam fî Hayati Ebi’l-Alâ*. Bağdat: Vizaretü’l-İrşad, 1964.
- Abdurrahman, Âîşe. *Ebü’l-Alâ el-Maarri*. Kahire: el-Müessese el-Mısriyye el-Âmme, 1965.
- Arkan, Atilla. “Psikoloji: Nefis ve Akıl”. *İslâm Felsefesi-Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 569-602. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Bolay, Süleyman Hayri. “Akıl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/238-242. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma: Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.
- Demirkent, Işın. “Maarretünnu‘man”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/274-276. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Düzgün, Osman. “Arap Şiirinin Önde Gelen İki Şairi; el-Maarri ve el-Mutenebbi’nin Mukâyesesi”. *Nüsha*. 12/35, (2012), 138-142.
- Fahredden, Rızaeddin. *Ebu’l-Alâ el-Ma’arri*. sad. ve haz. İbrahim Kunt - Hasan Harmancı. Konya: Çizgi Kitabevi Yay. 2014.
- Farabi, “Aklın Anlamları (Risale fî me’âni’l-akl)”. *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*. 127-137. çev. M. Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.

- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed. *Risale fi'l Akl*, nşr. Maurice Bouyges. Beyrut: el-Matbaatu'l-Katolikiyye, 1938.
- Ferrûh, Ömer. *Ebü'l-Alâ el-Maarri-eş-Şairu'l-Hakim*. Beyrut: Menşurat Dareş-Şark el-Cedid, 1960.
- Ferrûh, Ömer. *Hakimu'l-Maarre*. Beyrut: Matbaatü'l Keşşaf, 1994.
- Ferşûh, Muhammed Emin. *Mevsuatu Abakiretü İslam*. Beyrut: Daru'l-Fikrül-Arabî, 1996.
- Gazzalî, *el-Munkızu min ad-Dalâl*. çev. Hilmi Güngör. Ankara: Maarif Basımevi, 1960.
- Henari, Ali Kenciyan. *Masadiru Sakafeti Ebi'l Alâ el-Maarri*. Kahire: Daru's-Sakafiyeti li'n-Neşr, 2001.
- Hamevî, Yakût. *Mu'cemu'l-Udeba İrşadi'l Erib ila Marifeti'l Edib*. 1/295-296. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslamî, 1993.
- Hüseyin, Taha. *Tecdid Zikra Ebi'l Alâ*. Kahire: Daru'l-Maarif, 6. Basım, 1963.
- İbn Hallikân, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr. *Vefeyâtu'l-Ayân ve Enbâu Abnai'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâr Sadır, 1990.
- İbnü'l-Adîm, Kemaleddin Ömer ibn Ahmed. "Kitabu'l-İnsaf ve't-Taharri fi Defi'z-Zulmi ve't-Tecerrî an Ebi'l-Alâ el-Maarri". *Tarifu'l- Kudama bi Ebi'l-Ala el-Maarri*. işraf: Taha Hüseyin. Kahire: Daru'l-Kütüb el-Mısıriyye, 1944.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *İslam Felsefesi Tarihi*. haz. ve sad. Refik Ergin. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.
- Kalyoncu, Rıza Tefvik. "Fârâbî'nin Akıl Risalesinin Felsefi Analizi". *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*. 26 (2018), 61-78.
- Karakuş, Mehmet. "Mûsâ Cârullah Bigiyef'in Ebul Ala el-Maari'ye Olan İlginin Sebepleri". *Birinci Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (USBK) Bildiri Kitabı*. 374-381. Mersin: y.y., 2019.
- Kaya, Mahmut. *Kindî Felsefi Risaleler*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2002.
- Kıftî, Cemaleddin Ebu'l Hasan Ali b. Yûsuf. *İnbâhur-Ruvât ala Enbahî'n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabî, Beyrut: Müessesetü Kütüb es Sekâfiyye, 1986.
- Kindî. "Risâle fi'l-Akl". *Resâilu'l-Kindî el-Felsefiyye*. nşr. Muhammed Abdülhâdî Ebu Ride. 1/353-358. Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1369/1950.
- Ma'arri, Ebu'l-Alâ. *el-Lüzûmiyyât*. çev. Musa Cârullah Bigiyef. sad. ve haz. Nevzat H. Yanık - Ali Utku. İstanbul: Çizgi Kitabevi Yay. 2017.
- Maarri, Ebu'l-Alâ. *el-Lüzûmiyyât*. thk. Emin Abdulaziz Hancı. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, ts.

- Nevzad, Abdullatif. “Ebü'l-Alâ el-Maarri”. *Sebilürreşad Dergisi* 8/3, (1330/1912), 185-1954.
- Nûreddin, Nûreddin Yûsuf. *eş-Şuarâu's-Selâse Ebu't-Tayyib el-Mütenebbi-Ebü'l Alâ el-Maarri-Eş-Şerifer-Radî*. Beyrut: Dâru'l İnsaf, ts.
- Paşa, Ahmet Teymur. *Ebü'l-Alâ el-Maarri*. Kahire: Matbaatü Lecneti't-Telif ve'n-Neşr, 1940.
- Safedî, Salâhuddin Halil. *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, thk. Ahmed el-Arnaût-Türki Mustafa. Beyrut: Dâr İhyau't-Turasi'l-Arabî, 2000.
- Saalibi, Ebu Mansur. “Tetimmetü'l-Yetim”. *Kudama bi Ebi'l-Ala el-Maarri*. ıraf: Taha Hüseyin. Kahire: Daru'l-Kütüb el-Mısriyye, 1944.
- Sıbtu İbni'l Cevzi, Şemsüddin Ebu'l Muzaffer İbn Binti Ebi'l Ferec b. el-Cevzi. “Mirâtü'z-Zaman fî Tevârihi'l Âyân”. *Tarifu'l-Kudama bi Ebi'l-Ala el-Maarri*. İraf: Taha Hüseyin. Kahire: Daru'l-Kütüb el-Mısriyye, 1944.
- Tammâra, Muhammed Hilmi. “Ebu'l-Âlâ el-Ma'arri”. çev. Abdüllatif Nevzâd. sad. Musa Yıldız - Nurettin Ceviz. *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*. 22 (2006), 113-134.
- Zeydan, Corci. *Tarihu Âdabi'l-Lüğati'l-Arabiyye*. Kahire: Müessesetü Hindavi, 2013.